

УДК 165.243

Б. Петруньок, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР У КОНТЕКСТІ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

У статті автор робить спробу порівняти інтерпретацію основних ідентифікуючих елементів історії кримських татар в деяких наукових і публіцистичних джерелах.

Ключові слова: ідентичність, самоідентифікація, кримські татари, історія.

В сучасній етнополітичній науці давно є загальнови-значним той факт, що будь-яка етнічна історія не може бути нейтральною відносно того, хто є її продуцентом. Це стосується як етнічної історії, так і, в першу чергу, політичної історії. Посилаючись на класичну тезу Ентоні Сміта про те, що етнічна історія (так само як культурна, мовна, територіальна спільність) є одним з ключових елементів у визначенні нації і національної ідентичності, отже, в такому ракурсі можна розглядати й історію Криму, й історію кримських татар. Етнічну історію необхідно аналізувати у контексті відомого положення про те, що будь-яка етнічна група має 6 ключових ознак, в тому числі: "...міф про спільне походження: скоріше міф, ніж факт – міф, який містить ідею спільного витоку у часі та просторі і який дає етносу відчуття уявної спорідненості...", спільну історичну пам'ять чи, краще пам'ять про минуле..., включаючи пам'ять про героїв та їхнє увічнення" [4, с. 215]. У нинішній ситуації постановка подібних питань набуває особливої актуальності у зв'язку з формуванням певних уявлень про це у громадян, які не мають серйозних ґрунтовних знань з даної проблематики.

І більш давня історія Криму, і сучасні події висвітлювалися в дуже великій кількості як наукових, так і науково-публіцистичних робіт. Враховуючи специфіку регіону, а також проживання кількох великих етнокультурних груп і певні їхні претензії (в тому числі й на бачення історії), однозначна картина політичної історії півострова на сьогодні не сформована.

Загалом, серед найбільш популярних текстів з історії Криму можна виокремити ґрунтовну двохтомну працю В. Смирнова, написану ще у 1880-х роках, і, власне, через доволі велику популярність перевидану (з адаптацією тексту) уже в наш час. Цінним, у першу чергу, є аналіз автором багатьох давніх тюркомовних першоджерел, які є важкодоступними для більшості аудиторії. Серед інших праць можна виокремити роботи авторства А. Якобсона й А. Андрєєва (1964 і 1936 року видання відповідно). Велика частина літератури подібного плану, яка була видана в радянський період, особливо починаючи з 1940-1950 років, не може бути використана, оскільки має явно заангажований характер у контексті депортації кримських татар за звинуваченням їх у колабораціонізмі. Тому з історії епохи кримського ханства варто виокремлювати літературу більш раннього періоду, як більш об'єктивну. З останніх видань варто виокремити ґрунтовну 4-х томну роботу В. Возґріна (2013 р.), яка фактично є доповненням книги 1992 р., а також науково-публіцистичний двохтомник авторства О. Гайворонського ("Повелители двух материков" (2008 р.)).

Загалом, в даній ситуації необхідно розглянути загальні витоки етнічної історії кримських татар, оскільки це викладається у згаданих джерелах. Базовою установкою при цьому є посилення на ті ознаки етносу які наведені вище. Адже загальна інтерпретація, бачення логіки історичного процесу, навіть коли ми говоримо про одну етнічну групу (кримських татар), може достатньо різнитися в залежності від позиції інтерпретатора, яка не може бути повністю нейтральною, навіть коли ми

говоримо про академічну літературу. Крім цього варто зважати на нинішній статус кримських татар, який на рівні нормативної бази визначений достатньо розмито. При цьому ми можемо говорити про всі підстави того, що в рамках етнополітичної теорії кримські татари є повноцінною етнічною спільнотою, мають в цьому плані певну суб'єктність, яку в перспективі будуть з необхідністю реалізовувати, або у вигляді національної автономії на території Криму, або через змістовне наповнення юридичного поняття "корінного народу", чи іншим чином. Для української держави ключовим аспектом є те, що кримські татари повинні отримати механізми реалізації такої суб'єктності при збереженні лояльності до держави (в межах її суверенітету).

Перше питання, яке виникає при розгляді історії кримських татар, – це питання етногенезу. В цьому плані є кілька моментів. З точки зору антропології, дослідження предметів матеріальної і духовної культури, мовних діалектів на 1940 рік в Криму можна було окреслити 3 субетнічні групи кримських татар: "1. Кримські татари Південного узбережжя Криму (самоназва *яли бойлю – прибережні*)... 2. Кримськотатарське населення між Першою і Другою грядами Кримських гір, так звані *тати, татлар*"... 3. Степові кримські татари – ногаї (самоназва *манґит*") [2, с.193-195]. Це загальнови-значний поділ, який є традиційним. При цьому для аналізованої в статті проблеми важливо, що всі означені групи мають серйозно виражені антропологічні, культурні (походження мовних діалектів, традиційні форми ведення господарства, специфіка матеріальної і духовної культури загалом) відмінності. Що, тим не менше, дозволяє однозначно характеризувати їх як представників однієї етнічної спільноти, що була сформована в період Кримського Ханства. І незважаючи на те, що по факту депортації всього кримськотатарського народу в 1944 р. на даний момент ці субетнічні групи іноді важко ідентифікувати на рівні представників, але саме їх історична наявність і визначена емпірично культурна неоднорідність, дозволяє нам вийти на друге, ключове питання інтерпретації історії народу і держави.

З аналізу літератури можна виокремити два умовно "полярні" бачення історії кримських татар в контексті загальної історії Криму. Фактично, тут ми говоримо про уявні й символічні речі в термінах етнополітики.

Перше – це бачення історії Криму і кримських татар у більшості російських і проросійських джерел, як в академічних, так і в публіцистичних. Треба відкинути відверто пропагандистські речі, написані переважно в 50-ті роки для виправдання акту депортації, тобто обґрунтування прав слов'янського населення на певний "корінний статус" і оцінка результату російсько-турецьких війн як "поворнення споконвічних територій", встановлення прямої етногенетичної спадкоємності й спорідненості між скіфами і слов'янським населенням тощо (П. Надинський, П. Шульц та ін.). У російських академічних джерелах акцент робиться на тому, щоб представити історію кримськотатарського етносу як групи, що є безпосереднім наступником Золотої Орди. Акцентуючи на історично до-

стовірних фактах походження державницької еліти Кримського ханства (династії Гіреїв, бейських родів), але в той же час певним чином ігноруючи деякі інші символічні моменти, що є значимими для історії кримських татар у плані їх самоідентифікації і розрізнення з іншими спорідненими тюркськими народами (наприклад, з Волзькими татарами, з народами північного Кавказу тощо).

"Кримський за походженням арабомовний автор твору "Опора історії" (Умрат ат-таваріх) ал-Хаджи Абд ал Гафарі Кирими свідчить про те, що особисту гвардію Тохтамиша складали представники чотирьох тюркських племен Ширин, Барин, Аргин і Кипчак... Таким чином, ядро племінного устрою Кримського ханства складалося з тюркських племен Золотої Орди, що представляли колишній улус Мамаю, а потім власний улус Тохтамиша, за якого були закладені основи самостійності Кримського улусу" [5, с. 158].

В той же час автори даної роботи оперують певними контроверсійними формулюваннями з приводу визначення природи Кримського ханства. Наприклад, "сучасні кримські татари представляють різноетнічні за походженням групи населення Кримського півострова, об'єднання яких відбулося в результаті історичних подій 1774–1783 рр., незадовго до приєднання Криму до Росії. Якщо ж відносна єдність походження Кримських татар характеризувалася до 1778 року, то тати, колишні піддані султана, що влилися в їхній склад і проживали на південно-західній і південно-бережній частині півострова, створили етнічну строкатість нового утворення, для якого є правомірним термін "кримці", який об'єднав населення за конфесійною ознакою мусульманського віросповідання та спільності території проживання" [5, с. 143].

До контроверсійних тверджень можна віднести наступні. Теза про "приєднання Криму" до Російської імперії може бути умовно обґрунтована, з урахуванням походження джерел цитування. Умовність полягає, перш за все, в тому, що термін "приєднання" адекватно використовується до незаселеної території, або принаймні такої, на якій немає хоч яких-небудь адміністративних утворень, котрі мають над нею суверенітет. Про добровільність процесу "приєднання" (щоб певним чином виправдати такий термін) теж говорити не доводиться. В українських і кримськотатарських джерелах однозначно використовується термін "анексія", виходячи з того, що шляхом воєнної агресії до Російської імперії було приєднано не просто Крим, а територію Кримського ханства, яке до того часу, принаймні від Москви, не мало прямої залежності.

Наступні тези про "об'єднання різноетнічних груп кримських татар 1778 року" теж викликають питання. Особливо, зважаючи на те, що виникнення Кримського ханства датують 1441, іноді 1443 й 1449 роком. За інформацією вище наведеного джерела, 1441 роком датується перша монетна чеканка з тамгою Гіреєв, здійснена Хаджі-Гіреєм, засновником Кримського ханства. Основне питання полягає в тому, що для кримських татар сам факт існування Кримського ханства є частиною національної історії, це якраз той фактор, який в теорії нації обґрунтовує її право на самостійність. При цьому, навіть розуміючи, що Кримське ханство не поширювало повною мірою свій суверенітет на весь півострів (мова йде про князівство Феодоро, Генуезькі колонії, а також наявність контролю частини півострова Османською імперією), в національній історії кримських татар Крим розглядається як неподільна одиниця. Крім того, "об'єднання після 1774 року" – це "об'єднання" по факту війни, силою імперської зброї. До того ж існують термінологічні спекуляції з приводу самоназви. З одного боку, кримські татари як етнос не є монолітними, а

складаються з 3-х субетнічних груп (на думку деяких дослідників, – з 4-ох), які відрізняються антропологічно (за ознаками монголоїдності); за культурною специфікою традиційних релігійних обрядів, традиційної матеріальної культури тощо. Однак, на даний момент вони не розглядаються як антагоністичні і сумарно входять до спільноти з етнонімом "кримці" чи "кримські татари". В ряді джерел наявність субетносів оцінюється, навпаки, як серйозний позитив, бо показує культурну багатоманітність спільноти і фактично виконує ідентифікуючу функцію у плані відрізнення від інших тюркських народів. Для російського бачення, навпаки, характерним є намагання максимально обмежити, свідомо чи несвідомо, джерела походження Кримських татар лише до нащадків племен Золотої Орди. Зважаючи на те, що дане питання лежить більше в символічній площині і реальний фактаж може бути інтерпретований по-різному, це намагання варто розцінити як прагнення знівелювати претензії на окремішність, відповідно й претензії на Крим.

З іншого боку, є цілий ряд джерел з історії Криму, які умовно можна охарактеризувати як "лояльні" до кримських татар. Знов-таки, у даному випадку ми говоримо не про об'єктивність чи необ'єктивність фактів чи їх інтерпретації, а про символічну складову. До найбільш популярних праць подібного плану належить книга "Исторические судьбы кримских татар" В. Возгріна (1992 р.). Досить часто цю книгу презентують як "настільну", або як таку, "що має бути в кожній кримськотатарській" бібліотеці. У той же час дослідники з російського середовища висловлюють до неї певні претензії, пов'язані, перш за все, з "великою кількістю оціночних суджень автора" або "неоднозначність висновків". Однак, подібні особливості, якщо і мають місце, то цілком можуть бути виправдані, виходячи уже із самої назви даної книги. Ключові відмінності у засновках роботи і викладі матеріалу загалом можна визначити так. Історія Криму розглядається в нерозривній єдності з історією кримських татар, фактично знайдені певні засади для реалізації кримськотатарської державності у вигляді Кримського ханства. Перш за все, – це розгляд найдавнішої історії півострова, починаючи зі стоянок первісних людей і перших кочових племен. Основна теза вступної частини є такою: для кочових племен, розселення яких відбувалося зі сходу і півночі, Кримський півострів служив територією, на якій можна було сховатися від наступних хвиль міграцій і силових зіткнень. Таким чином, в передгір'я і гори Криму відступали від агресії таври, скіфи, гуни тощо, паралельно освоєння півострова відбувалося зі сторони моря. Фактично, на півострові утворився певний неоднорідний конгломерат із залишків давніших племен, і на час, коли в Криму була встановлена влада династії Гіреїв, як антропологічно, так і культурно півострів не був однорідним. В той же час на прийдешніх представників Золотої Орди здійснювався асиміляційний вплив, з часом вони змушені були приймати новий тип господарювання від уже осілих жителів [1].

Подібні зауваження також досить дискусійні, однак потім вони підтверджуються опосередковано через ті ж такі антропологічні дослідження, через відмінності поховальних ритуалів у різних груп населення та ін. Базовим аргументом у Возгріна проти прирівнювання населення Кримського ханства виключно до представників Золотої Орди, є твердження про відсутність у літописних документах чи інших документальних джерелах інформації про масові переселення мешканців півострова до встановлення ханської влади. Опоненти даного автора говорять про те, що можливості впливу корінного населення на прийдешле прослідкувати важко і не можна з упевненістю

говорити про те, чи частини давнішого населення, які перемістилися далі в гори, могли в достатній мірі зберегти й ефективно ретранслювати певну свою самобутність, для здійснення культурного впливу.

Крім цього, окремої уваги заслуговують матеріали, які дають можливість зрозуміти природу влади в Кримському ханстві, як загалом владних відносин, так і особистісну специфіку певних ханів. Отже, подібно до будь-якої іншої національної історії у кримських-татар є свої герої і антигерої. Тут система образів достатньо складна, вона потребує спеціальних культурологічних досліджень, перш за все, самих кримців. Тим не менше, ми можемо говорити, що тут-таки толеруються образи мудрого-правителя реформатора, успішного військового діяча. Серед таких, у першу чергу, хани Хаджі-Герай, Сахіб-Герай, Газі II Герай (відомий в тюрському світі як поет Газайі) та інші. Так само є негативні приклади правителів, у першу чергу, це Шагін-Герай, з вини якого відбулася анексія Криму.

Через свою міфологічність та символічність національна історія не може бути адекватно вибудована без залучення конкретних історичних фактів, легенд, художніх образів. Для залучення такого матеріалу у виклад національної історії необхідне дуже глибоке знання предмета. Подібного роду напівлегендарні факти наводяться, наприклад, у роботі О. Гайворонського. Тут ми також можемо побачити ряд цінностей, які толеруються в якості національних. Примітно те, що зазвичай вони співзвучні нинішнім загальнолюдським цінностям. Так, наприклад, В. Возгрін говорить про досить нетипову для інших народів толерантність до іновірців, яку можна було спостерігати в Криму. О. Гайворонський натомість наводить свідчення польського літописця про чесноти Хаджі-Герая: "Человек, исполненный гуманности, добронравия, скорый на доброе дело... ко всем христианам, что тянулись к нему со всех сторон, проявлял такую человечность и благородство, что трудно было бы признать в нем варвара, воспитанного в магометанской вере..." [3, с. 20].

Загалом, можна сказати, що будь-які історичні факти не можуть бути інтерпретовані повністю нейтрально. Тим більше це стосується національної історії, історії народу. Для формування колективної ідентичності національної спільноти вироблення подібної усталеної

історичної картини є однією з базових умов. Адже таким чином в писаній формі втілюється спільна пам'ять, спільні матеріальні й духовні цінності та символи. На даний момент можна констатувати, що кримські татари змогли оформити національну історію в писаній формі, при цьому в неї закладені питомо правильні загальнолюдські цінності, які можуть стати основою для подальшого розвитку спільноти.

Якщо порівнювати історію кримських татар і українців, то можна сказати, що вони, незважаючи на сусідство, не є явними антагоністами. Можна простежити як позитивні, так і негативні взаємні контакти. При цьому і одні, і інші серйозно постраждали від російської імперської агресії, хоча негативні наслідки таких втрат у відносних цифрах для кримських татар набагато трагічніші.

Для українських вчених на даному етапі першочергової важливості набуває розробка наукових і навчальних програм, які б змогли інтегрувати національну українську і кримськотатарську історії. Однозначним позитивним ефектом при цьому було б знайомство широких верств населення з іншою дружньою історією і культурою. (На сьогодні кримськотатарська молодь значно краще знайома з українською історією і культурою, бо включена в українську систему освіти. В той же час українці про кримських татар знають значно менше). Такий культурний взаємобмін був би дуже корисним для вироблення спільного національно-державного і громадянського патріотизму.

Список використаних джерел

1. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар [Текст] / В. Е. Возгрин. – М. : Мысль, 1992. – 448 с.
2. Войтович Л. Формування кримськотатарського народу [Текст] : вступ до етнології / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка / Л. Войтович. – Біла Церква, 2009. – 214 с.
3. Гайворонский О. Повелители двух материков [Текст] / О. Гайворонский. – К., 2007.
4. Гатчинсон Д., Ентоні Д. Сміт. Що таке етнічність / Д. Гатчинсон, Е.Д. Сміт // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [Текст] : антологія / Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського ; пер. Ю. Бадзьо [та ін.] ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-вид., перероб. і доп. – К. : Смолоскип, 2006. – 684 с. : іл.
5. Тюркские народы Крыма [Текст] : Караимы. Крымские татары. Крымчаки / РАН, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, НАН Украины, Институт востоковедения им. А.Е. Крымского. Крымское отделение ; М. : Наука, 2003. – 459 с.

Надійшла до редколегії 18.02.14

Б. Петрунєк, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ПРОБЛЕМА ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИСТОРИИ КРЫМСКИХ ТАТАР В КОНТЕКСТЕ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА

В статье автор делает попытку сравнить интерпретации основных идентифицирующих элементов истории крымских татар в некоторых научных и публицистических источниках.

Ключевые слова: идентичность, самоидентификация, крымские татары, история.

B. Petruniok, post-graduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

THE PROBLEM OF INTERPRETATION OF THE CRIMEA TATARS' HISTORY IN THE CONTEXT OF SELF-IDENTIFICATION OF THE CRIMEA-TATARS FOLK

In the article the author attempts to compare the interpretation of the basic identifying elements of the history of the Crimean Tatars in some scholarly and publicist sources.

Key words: Identity, Self-identification, Crimean Tatars, History.